

(A) = Åpen, kan bestilles fra Universitetet i Stavanger / Arkeologisk museum
(B) = Begrenset distribusjon
(C) = Kan ikke utleveres

A 223 Egersund kirke Altertavle

Behandlingsrapport

Anne Ytterdal

AM saksnummer: OP-10106
Journalnummer: 09/1170

Dato: 29.08.13
Sidetall: 20
Opplag: 6

Oppdragsgiver: Eigersund kirkelige fellesråd

Stikkord:
A 223 Egersund kirke
Altertavler
Stavangerrenessansen
Peter Reimers
Thomas Snekker
Maleri på panel

Oppdragsrapport 2013/9
Universitetet i Stavanger,
Arkeologisk museum,
Avdeling for konservering

Utgiver:
Universitetet i Stavanger
Arkeologisk museum
4036 STAVANGER
Tel.: 51 83 31 00
Fax: 51 84 61 99
E-post: post-am@uis.no

Stavanger 2013

A 223 Egersund kirke Altertavle

Behandlingsrapport

Anne Ytterdal

Innhold

B	1
Prosjektbeskrivelse.....	4
Kilder og Historikk	4
Beskrivelse	5
Tidligere behandlinger og besiktigelser	6
1880-tallet	6
1914.....	6
1920-tallet	6
1970-tallet	6
2002.....	6
2006.....	6
Undersøkelser	7
Visuelle undersøkelser	7
Røntgen	9
Analyse	9
Tilstand før behandling	10
Treverk.....	10
Malinglag	11
Behandling	12
Treverk.....	12
Malinglag	13
Videre tiltak	14
Klima.....	14
Stearinlys	15
Støvtørring.....	15
Kontroll av tilstand	15
Oversikt over materialer og metoder brukt til behandlingen.....	18

A 223 EGRSUND KIRKE

ALBERTAVLEN

Gjenstand:	Altertavle
Mål: Hele tavlen:	Største høyde: 364 cm Største bredde: 288 cm
Hoveddel uten vinger:	Største høyde: 131,5 cm Største bredde: 238 cm
Toppdelen uten vinger:	Største høyde: 61 cm Største bredde: 82 cm
Datering:	ANNO 1607 (malt på toppgavlen)
Kunstner:	Tavlens midtmaleri er signert <i>Pet: Reimers Pinxit</i> i nedre venstre hjørne. Antatt skåret av Thomas Snekker (Kloster 1936:133)
Materiale:	Oljemaling og forgylling på tre

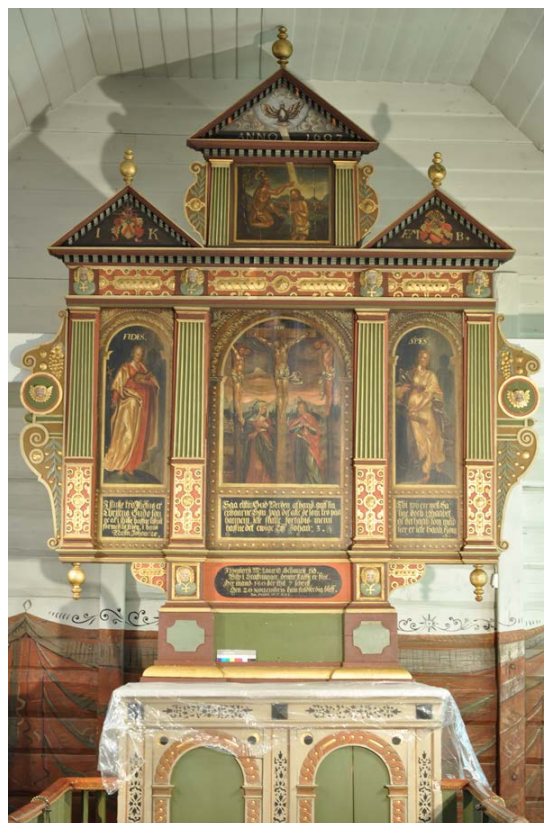

Fig.1. Altertavlen før behandling 2013

Prosjektbeskrivelse

Altertavlen i Egersund kirke ble tilstandsvurdert 09.03.09. Foranledningen var en skriftlig forespørsel datert 24.01.08 fra kirkevergen i Egersund, Jørgen Tore Omdal, med ønske om en tilstandsvurdering og kostnadsoverslag på behandling. Befaring og tilstandsvurdering ble foretatt av malerikonservator Anne Ytterdal og malerikonservator Hilde Smedstad Moore, begge fra Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (AM-UiS). Notat fra befaringen med kostnadsoverslag ble sendt Egersund kommune 03.04.09.

AM-UiS ble av kirkevergen i Egersund bedt om å utføre behandlingen i april 2013. En ny befaring til kirken for utprøving av materialer og metoder ble foretatt 04.02.13 av de samme to malerikonservatorene som i 2009.

Kilder og Historikk

Det finnes ingen sikker datering på når Egersund kirke ble oppført, men i de fleste kilder er den satt til ca 1623-1634 (Rasmussen 1993:438; Storsletten 2008:210). På denne tiden var Egersund en viktig havneby med hyppige skipsanløp fra Holland, hvor Ryfylke var et viktig område for utførsel av trelast. I 1605 ble det oppført en liten langkirke på stedet hvor

Egersund kirke står i dag. Fra middelalderen finnes det i tillegg opplysninger om to kirker fra samme sted, blant annet en Mariakirke (Hendriksen 1922). Opprinnelig var Egersund kirke en langkirke med rektangulært skip og noe smalere kor. I siste halvdel av 1700-tallet ble kirken ombygget til korskirke med tverrarmer og nytt kor under ledelse av byggmester Ludvig Feyling fra Frankfurt.

Altertavlen i Egersund er den eldste av de gjenværende altertavlene fra Stavangerrenessansen. Dateringen fra 1607 tilsier at den opprinnelig er laget til den mindre langkirken fra 1605.

Beskrivelse

Altertavlen er oppbygd i rammeverkskonstruksjon med innfelte fyllinger. Listverk, pilastre og konsoller er påstiftet. Tavlens to par vinger, som flankerer hoveddel og toppdel, er innfelt med fjær og not og i tillegg sikret med horisontale labanker på tavlens bakside. Tavlens hoveddel består av 3 malerifelt hvor midtfeltet er ca dobbelt så bredt som de to sidefeltene. Pilastre med grønne kannelyrer og kasettornamentikk i rødt og gull deler feltene vertikalt. Midtmaleriet er en korsfestelsesscene med Kristus og de to «røverne» i tillegg til Maria og Johannes på hver side av Kristi kors. Maleriet er holdt i bruntoner med Marias røde kjole og Johannes røde kappe som de mest fargesterke elementer.

I et innrammet felt under maleriet er et skriftfelt, hvor Johannes 3,16 er gjengitt. I venstre sidefelt er «Fides» (tro) fremstilt i form av en stående kvinneskikkelse med rød kjole og gul kappe. Hun holder et kors i venstre og en bok i høyre hånd. Johannes 20,31 er gjengitt med gull på sort bunn under feltet. Høyre sidefelt fremstiller «Spes» (håp). En stående kvinneskikkelse i gul kjole støtter seg til et anker med venstre hånd og har en fugl på høyre hånd. Skriftfeltet under er hentet fra Romerne 8, 24. Alle de tre motivfremstillingene er omkranset av malte søyler, dukatboder og dekorative detaljer i gult og brunt. Skriftfeltene er utført med «gull»bokstaver på sort bunn.

Hoveddelen avsluttes oppe av et bredt bjelkefelt med kasettornamentikk i «gull» og rødt og en fremspringende gesimslist hvorpå toppdelen med malerifelt er montert. Toppdelen har samme bredde som hovedfeltets midtre del og avsluttes oppe av et gavlfelt kronet med en dreid, forgylt «pokal». Toppmaleriet fremstiller Jesu dåp. Gavlfeltet, som avslutter altertavlen oppe, har en malt fremstilling med en brunlig due svevende i en lys blå skykrans. I underkant av duen er en skråstilt hvit lysstråle som knytter gavlfeltet sammen med toppfeltets motiv ved at den fortsetter nedover som lysstråle over Kristi hode. Den malte lysstrålen skjærer mellom «ANNO» og «1607» som er påmalt gavlfeltets nedre del med hvite bokstaver på sort bunn. Et gavlfelt med dreid forgylt «pokal» på hver side av midtdelen korresponderer med hoveddelens sidefelt. I venstre gavlfelt er lensherre Jørgen Kaas våpenskjold og initialene «I K». I høyre gavlfelt er hans hustru Mette Banners våpenskjold og initialene «F. M B.». Begge våpenskjold og initialer er holdt i røde og gulhvite farger.

Nede avsluttes altertavlen av et originalt sokkelfelt med følgende innskrift i gullbokstaver på sort bunn: «I Høylærd M.Lauritz Schavenij tid, Bisp i Staffuanger, denne Taffle er flyt. Der mand 160 der til 7 schreff, Den 20 Nouembris hun fuldferdig bleff.»¹

Et kraftig, 33,5 cm høyt, sekundært sokkelfelt i midtfillingens bredde avslutter altertavlen mot alterbordet. Sokkelfeltet har kraftige konsoller i rødbrunt og lys blått og et monokromt midtfelt i grønt.

¹ Hentet fra Kloster, R. 1936, s.133

Tidligere behandlinger og besiktigelser

1880-tallet

Omfattende restaurering av kirkens inventar. Ingen konkret informasjon er funnet. Det fremgår heller ikke av tilgjengelig litteratur om hele eller deler av altertavlen ble overmalt med hvitt på 1800-tallet.

1914

Domenico Erdmann omtaler altertavlen i Egersund i artikkelen *Kirker, farver og restaurering* i Foreningen til norske fortidsminners bevarings (FMF) årbok. Han skriver at stafferingen på tavlen delvis er fornyet med, etter hans mening, litt for rene farger og at heller ikke Reimers malerier har unngått nyere behandling. Han nevner også at den gamle altertavlen «bør befries for den underste, nyere sokkel».

1920-tallet

I skriftlig materiale tilsendt fra Riksantikvarens arkiv er første korrespondanse om altertavlen i Egersund kirke i 1922. Fra en befaring i desember innberettes til FMF at altertavlen malerier er godt bevart, men «på øverste bilde, «daaben», er bakgrunden overmalt. Likeledes er alt trærverk overmalt tallrike gange. Ved forsøksvis avdækning konstateres at den oprindelige staffering har været utført i en meget vakker skala – mønje og graat, sort, grønt og hvit, og med sparsom anvendelse av guld.»

Restaureringsplan for kirken ble utarbeidet av arkitekt E. Haanshus og U. Hendriksen i 1924. I et brev stilet til FMF den 14/8 fremlegger Haanshus *Forslag til restaurering av Ekersunds kirkes korinteriør* hvor følgende står om kirkens altertavle: «Tavlen er utført i 1607 av Peter Reimers og er overordentlig vakker. Alt trærverk er overmalt talrike gange, men billererne med undtagelse av det øverste, daapen, er godt bevart. Den oprindelige farveskala på alt trærverk maa i sin helhet avdækkes. Efter endt avdækning utbedres de gamle farver hvor det er strengt nødvendig for helhetsvirkningen eller for træets bevaring. Malerierne vaskes og fernisovertrukket fornyes hvor det trænges for konserveringens skyld. Paa det øverste bilde, daapen, fjernes en uheldig restaurering og billedet istandsættes. Forgyldte staffer på altertavlen maa eventuelt fornyes. Nyt guldbelæg patineres.»

Altertavlen ble trolig avdekket og «fargerestaurert» av Hendriksen i 1927 som del av arbeid i koret. Det foreligger ikke rapport over hva som faktisk ble utført.

1970-tallet

I en innberetning til RA fra befaring i Egersund kirke i 1974 skriver malerikonservator O. Helland at altertavlen malinglag er i god konserveringsmessig stand men at den «trenger å bli rensset». To sprekker i tavlen toppmaleri og to sprekker i predellaen omtales spesielt. Fire år senere foreligger en kort rapport fra kunsthistoriker S. Christie og malerikonservator R. Johansen etter befaring i kirken. I rapporten påpekes spesielt opp- og avskallinger på altertavlen hovedfelt og søndre vinge.

2002

Dette året ble inventaret i Egersund kirke besiktiget av G. Gundhus, NIKU, som ledd i en registrering av arbeider tilskrevet P. Reimers. I kommentarene fra besiktigelsen blir det kommentert at gamle skader i altertavlen ikke ser ut til å ha utviklet seg alarmerende.

2006

Inventaret i Egersund kirke ble besiktiget og vurdert som ledd i en landsomfattende tilstandsregistrering av utvalgt kirkeinventar som ble gjennomført av Riksantikvaren. Kommentarene knyttet til behandling av altertavlen er en gjentagelse av observasjonene på

1970-tallet; sprekkene i toppmaleriet, løs maling på midtmaleriet. I tillegg ble det registrert at noen «tenner» på tannsnittlisten på toppgavlen hadde falt av.

Undersøkelser

Visuelle undersøkelser

Treverk

Det er ingen indikasjon på at altertavlen er helt eller delvis demontert etter nåværende oppsetting. På tavlens bakside er både hovedvinger og toppvinger festet med kraftige skruer til hver sin horisontale labank. Begge labankene «låses» på baksiden av en loddrett, kraftig bjelke. På toppdelen er i tillegg to horisontale labanker skrudd til bordenes bakside. En er skrudd i bordene, mens den andre også er skrudd i rammeverket på begge sider. I tillegg er 3 store skruer skrudd gjennom det venstre bordets øvre kant (sett fra baksiden) og låser bordet vertikalt. Tomme skruehull viser at to av bordene tidligere også var skrudd fast i nedre kant. Hele tavlens bakside, inkludert labankene, er påført kun et lag maling. Dette, samt bruk av skruer, indikerer at arbeidet er utført en gang etter den omfattende restaureringen på 1880-tallet.

Altertavlens malerier er malt på furubord. Midtmaleriet, som er 80 cm bredt, antas å bestå av to loddrette, sammenstilte bord. Det er imidlertid ikke synlige spor av skjøl på maleriets fremside og maleriets midtre del er skjult av den loddrette, kraftige bjelken på altertavlens bakside. De to sidefeltenes malerier er skåret i et stykke. Maleriet i tavlens toppdel består av 3 sammenstilte bord.

Malinglag

I følge innberetningen til RA i 1922 skal altertavlens toppmaleri Dåpen være overmalt i bakgrunnen. På et eldre udatert foto og på foto av altertavlen i R. Klosters bok om fra 1936 (fig.2) sees avvik fra dagens utseende i øvre høyre del; fjellet i bakgrunnen er spissere, bygningen foran fremstår som et kirkebygg, himmelen er lysere og skyformasjonene er mer markerte. En ser også at fargeholdningen på rammeverket er annerledes.

Fig.2. Detalj av foto fra 1930-tallet med avvikende motiv i maleriets bakgrunn

Fig.3. Detalj av altertavlens toppdel i 2013

Det er ingen skriftlige kilder eller visuelle observasjoner som indikerer at tavlens øvrige malerier har vært overmalt eller omfattende behandlet tidligere.

Altertavlens rammeverk fremstår i dag med sekundær maling. I avskallinger sees stedvis underliggende avvikende farger; orange, rødt og en klar grønn (fig.4). Fargene er langt mer fargesterke enn nåværende farge.

På tannsnittlisten under hoveddelens gesimslist kan en f.eks ut fra observasjon i avskallinger slå fast at listen opprinnelig har vært malt med vekselvis 2 oransje og 1 grønn «tann».

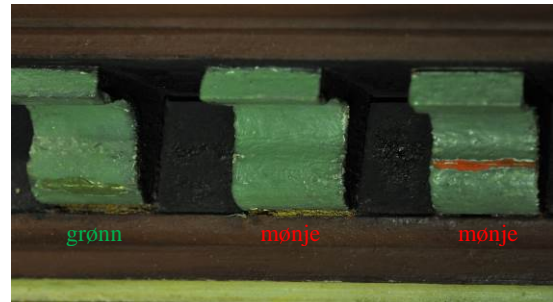

Fig.4. Avskalling ned til grønt på venstre og oransje på midtre og høyre «tann» viser at tannsnittlisten har vært flerfarget.

Noen av dagens grønne flater har også tidligere vært grønn, bla. kannelyrene på pilastrene, men i en dypere og mer fargekraftig grønn. Den røde fargen på partier med rødt og gull i kombinasjon har originalt vært klarere rød.

Observert original maling med avvik i farger er avmerket på fig.5.

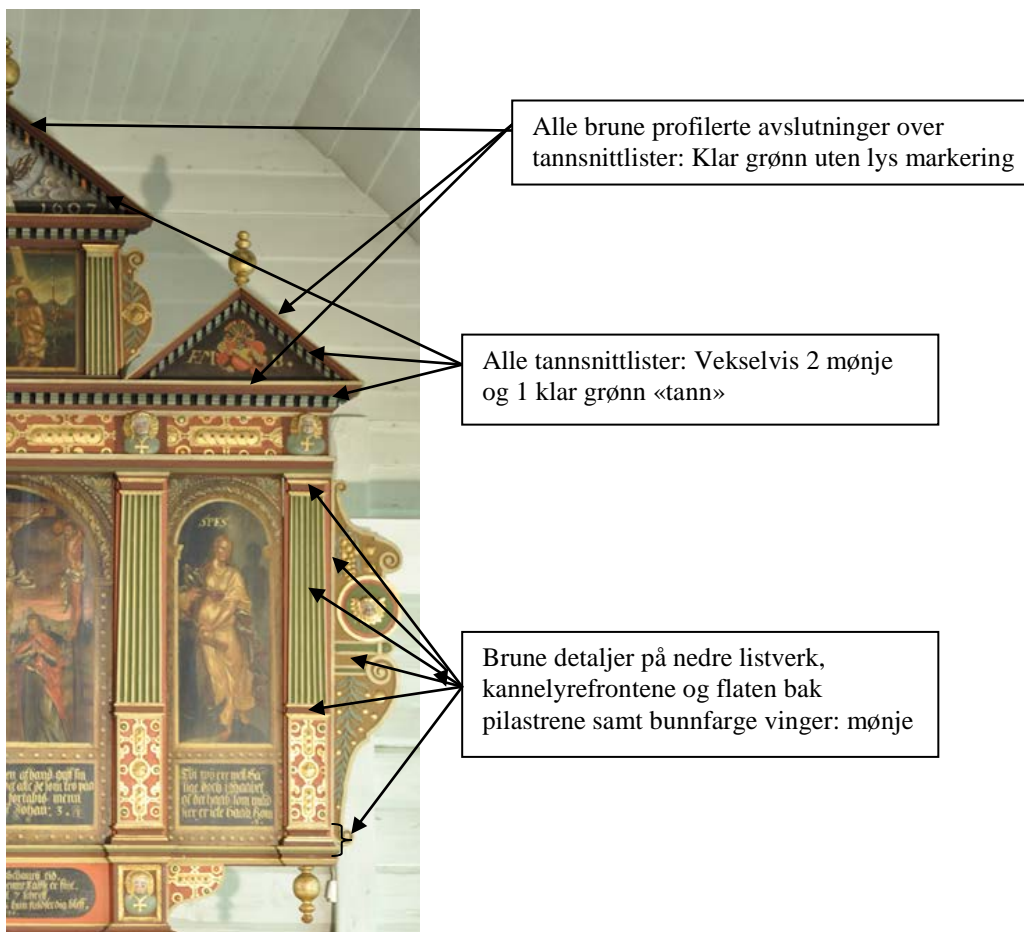

Fig.5. Markering av elementer på altertavlen hvor dagens farge avviker helt fra originalfarge.

På toppen av gesimslisten som skiller hoved- og toppdel ble det funnet sammenblandede og rene maling«klumper» i flere farger (fig.6). Malingen sammenfaller med fargevalører i toppmaleriet. Tilsvarende funn ble gjort oppå listen hvor toppgavlen er montert (fig.7). Også her er det samsvar mellom malingfunn og gavlfeltets farger. Funnene må kunne tolkes som en in situ kunstnerpalett. Kan det være Peter Reimers palett?

Spor av en brun farge under den blåhvite skykransen på toppgavlfeltet samsvarer imidlertid ikke med blått og hvitt som ble funnet på «paletten». Dette kan bety at toppgavlfeltet er helt eller delvis overmalt. Identifisering av hvilken type hvitt som er benyttet vil kunne knytte funnene til før/etter ca 1850, da blyhvitt ble forbudt og ble erstattet av sinkhvitt (se under analyse).

Fig.6. «Palett» med røde, hvite og blå farger på gesimslist over hoveddel.

Fig.7. «Palett» på gesimslist over toppdel.

Røntgen

Det hadde vært interessant å ta røntgenfoto av tavlens toppmaleri med bakgrunn i informasjonen fra 1922 om at toppmaleriet da var overmalt, forslaget i 1924 om å fjerne «en uheldig restaurering» og foto fra 1930-tallet som viser avvik i motiv. Likeledes hadde røntgen av altertavlens toppgavl kunnet bidra til avklaring om motiv (og årstall?) er overmalt. Dette lot seg dessverre ikke gjennomføre ved den foretatte behandling.

Analyse

Det er tatt syv materialprøver fra altertavlens rammeverk for vurdering av malingstruktur. Uttakene representerer tilfeldige elementer der løse malingfragment ikke lot seg lime på plass igjen, men fremdeles var i sin originale kontekst. Snittene er støpt inn og betraktet under mikroskop med 100x forstørrelse i pålys og ultrafiolett lys (UV). Snittene viser en tradisjonell 1600-talls lagoppbygging med 2 til 4 lag overmaling oppå (fig.8-9). Malingstrukturen i snittene underbygger og supplerer observasjonene som ble gjort i avskallinger i malinglaget.

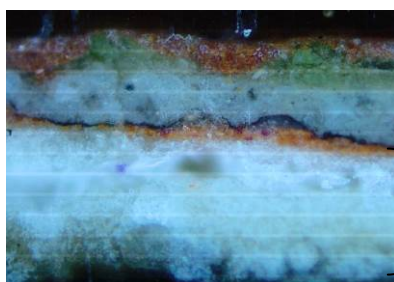

Fig.8. Snitt i pålys fra den rødbrune flaten rundt pilaster.

Sekundære lag:

7. Rødbrunt
6. Mønjejfarget
5. Grønt
4. Gråhvitt

Originale lag:

3. Mørk lasur (?)
2. Mønje
1. Grundering

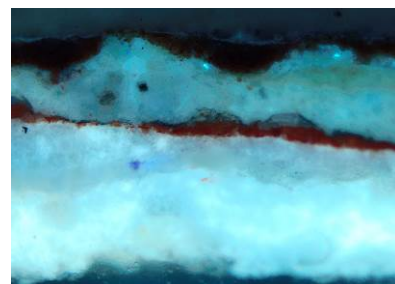

Fig.9. Samme snitt i UV-lys. De sekundære lagene skiller seg ut ved annen fluoriserer. Glitrende korn i det grønne laget viser at sinkhvitt er benyttet.

Det ble tatt ut et snitt i den lys blå skyformasjonen i toppgavlfeltets motiv i håp om å få informasjon om eventuell overmaling av motivet og samtidig ha sammenlikningsgrunnlag for «palettens» lys blå farge. Snittet viser to ulikt pigmenterte lyse blå lag på et brunt, tett og ensartet lag. Underste lag er et lyst lag bestående av mønje og blyhvitt. Grundering mangler. Snittet viser at de to lyse blå lagene er blandet ved bruk av sinkhvitt (se fig.11.Tekst) og dermed må være påført etter ca 1850. Funnene viser at dagens motiv på toppgavlen, i alle fall skyformasjonene, er sekundære.

Det ble tatt ut snitt av rødt, blått og hvitt fra «paletten» på gesimsen over hoveddelen og snitt av rødt og lys blått fra gesimsen over toppdelen i et forsøk på å slå fast alder på «palettene». De to snittene fra toppfeltets gesims viser bare bruk av sinkhvitt. På hoveddelens gesims er det benyttet sinkhvitt i de tre øverste lagene og blyhvitt i de to nederste på prøven tatt på rødt område (fig.10-11). Snittet av blått viste kun sinkhvitt, mens hvitt viste ren blyhvit. Funn av blyhvitt gir ikke nok grunnlag for datering tilbake til 1600-tallet, men det har trolig vært avsatt farger på gesimsen for bruk til billedfremstilling også en gang før ca 1850. Det er mest nærliggende å knytte funnene til den omtalte overmalingen av toppmaleriets øvre høyre del . Da må i såfall dette ha blitt utført en gang tidlig på 1800-tallet eller kanskje tilbake til kirkens ombygging på slutten av 1700-tallet.

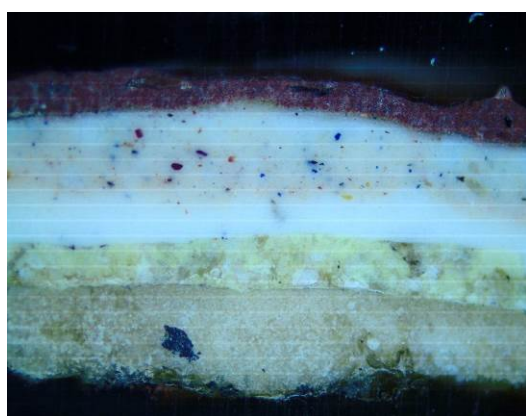
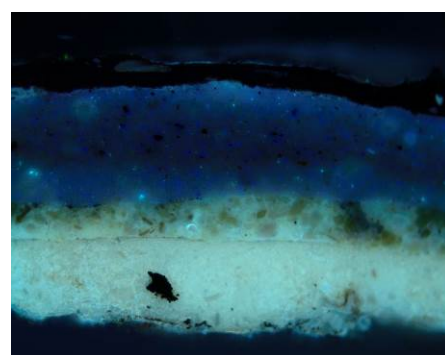

Fig.10. Snitt av rød farge fra «paletten» på gesimslist over hoveddel.

Rødt med blå korn
Rosa med blå korn
Ensartet hvitt
Gulig hvitt med ujevne mørke korn
Hvitt med blå korn langs nedre kant

Sinkhvitt
Blyhvitt

Fig.11. Samme snitt i UV-lys. Betragtning i UV-lys gir en klar indikasjon på om blyhvitt eller sinkhvitt er benyttet. Blyhvitt fluoriserer jevnt gulig, mens sinkhvitt fremstår med glitrete korn.

Tilstand før behandling

Treverk

Altertavlens treverk er i god forfatning til tross for at enkelte områder i tavlens toppdel hvor treverket er svekket etter tidligere angrep av treborende insekter. Spredt rundt på tavlen sees også utflyvningshull, men disse er helt eller delvis fylt med maling fra tidligere behandling. På altertavlens toppgavl har tre «tenner» fra tannsnittlisten falt av (ikke funnet) og ytterligere tre har skader i nedre kant (sees på fig.12). Til tross for lys farge og svekket treverk på bruddflatene til to av de skadde «tennene» er det ingen indikasjon på aktive treborende insekter i noen deler av altertavlen.

Bordene som utgjør malerifeltene i hoveddelen har krympet kraftig i lengderetning langs innfellingen med «fjær og not» i rammeverkskonstruksjonen. Treverket i midtmaleriet har en kileformet lysåpning, ca 80 cm høy og ca 5 mm på det bredeste, langs nedre del av venstre kant. På høyre sidefelt, «Spes», er en tilsvarende lysåpning i øvre halvdel av høyre kant. Den

kileformede åpningen er her ca 40 cm høy og med største bredde 3 mm. Venstre sidefelt, «Fides», har ikke synlig lysåpning. På toppfeltet har krymping og spenninger i treverket i de tre sammenstilte, bordene forårsaket to gjennomgående loddrette sprekker på ca 0,3 mm (fig.12). Disse deler motivet visuelt ved at lys skinner gjennom, selv ved betraktning fra gulvet. Ved nærbetraktning sees ytterligere en sprekk. Denne sprekken er ikke gjennomgående og er heller ikke knyttet til sammenføyning mellom to bord. Sprekkdannelsene har skjedd som følge av at bordenes bakside over lang tid har vært låst fast i begge retninger og dermed ikke har klart å følge de klimatiske bevegelsene i treverket

Fig.12. Tavlenes toppfelt. To loddrette sprekker sees i motivet. På toppgavlen sees 3 manglende «tenner» i tannsnittlisten.

Fig.13. Balsatre er tilpasset og limt med beinlim til den ene siden av sprekkene.

Det sekundære sokkelfeltet har en kraftig åpen, horisontal sprekk i treverket inn fra høyre side samt en mindre inn fra venstre side.

Tre av pilastrenes kapiteler, to baser og enkelte andre mindre lister er løse.

Malinglag

Det er tallrike skvett av stearin i nedre del av tavlen, helt opp til nedre del av maleriene. Stearinflekkene er gråhvite og skjemmende. De tre maleriene i tavlen hoveddel har et tykt lag voks på overflaten. Loddrette striper etter påføring med bred pensel er synlig i enkelte vinkler (fig.14). Voksen er svært hard og tungt løselig, noe som indikerer at harpiks (trolig Colophonium) er tilsatt.

Fig.14. Detalj av midtfeltets nedre venstre del med stearinskvett og et tykt lag voks på overflaten.

Toppmaleriet har en hard og blank ferniss på overflaten. Fernissen fluoriserer gulgrønt, noe som indikerer at den er basert på en naturlig harpiks. De tre gavlfeltene i toppdelen er ikke fernissert.

Konserveringstilstanden på malinglaget er varierende. Langs hele midtmaleriets venstre side, spesielt i øvre del, er lange, loddrette, takformede oppskallinger. I tillegg er det enkelte avskallinger langs høyre side (fig.16A). Avskallingene er store og de sees som hvite flekker ved betraktning fra gulvet. "Spes" og "Fides" har enkelte små opp- og avskallinger. Toppmaleriets tilstand er god bortsett fra en ca 15 cm og en ca 6 cm lang loddrett, takformet oppskalling hvor malingen har falt av og den hvite grunderingen ligger eksponert (sees midt i motivet på fig.12 og 13).

Malinglaget på albertavlens rammeverk har mange opp- og avskallinger. Generelt er tilstanden bedre på venstre side enn på høyre. Mange av avskallingene er knyttet til kantene på nivåforskjeller i treskjæringen. Rammeverket er ikke blitt voksbehandlet ved tidligere behandling. Høyre vinge er i dårlig forfatning med mange opp- og avskallinger (fig.15) mens venstre vinge er nesten uten opp- og avskallinger. Rammeverket er svært skittent.

Fig.15. Detalj høyre vinge med opp- og avskallinger.

Behandling

Treverk

Den kileformede sprekken i nedre venstre kant av midtmaleriet og øvre høyre kant av «spes» ble blendet for gjennomlys ved å stifte en tilpasset sortmalt list til albertavlens bakside. Pga bordenes skråskårne kant var det vanskelig å få festet listene med stifter og samtidig få det lystett. Løsningen ble å klebe listene til den skrå baksiden med kraftig, brunt limpapir. På albertavlens toppfelt ble de to horisontale labankene forsøkt skrudd løs. Skruene lot seg løsne, men labankene er festet/kilt fast mellom toppfeltets bord og den loddrette, kraftige bjelken som stabiliserer albertavlen. For å minske spenningen mellom labank og maleriet bord ble alle skruene bortsett fra en fjernet på den øverste labanken. Den andre labanken er også ekstra festepunkt for vingene. Skruene som holder vingene ble beholdt mens resten ble fjernet. Siden bordene ikke lot seg sammenstille ble alternativt behandlingsforslag til Riksantikvaren, å tilpasse balsatre i de to sprekken, benyttet. Balsatre ble limt til den ene siden med beinlim og tilpasset de noe ulike nivå på maleriet overflate² (fig.13). Den tredje sprekken som ikke er knyttet til bordenes sammenføyning er ikke gjennomgående og ikke behandlet.

² Arbeidet med balsatre og tilpassing av nye «tenner» ble utført av møbelsnekker Michael Heng, Museum Stavanger.

Balsatre ble også felt inn og tilpasset i de to horisontale sprekkene i den sekundære predellaen og i en loddrett sprekk i alterbordets ene bufelt (sees på fig.19).

Tre nye «tenner» ble skåret i furu og limt på plass i tannsnittlisten på toppgavlfeltet med beinlim (fig.13). Ytterligere to løse «tenner» ble observert under behandlingen. Disse ble, sammen med løse listdetaljer og en sprekk i den forgylte «pokalen» under høyre vinge, limt med trelim. Tavlers toppgavl er ikke behandlet mot treborende insekter.

Malinglag

Konsolidering

Konsolidering ved å regenerere eksisterende voksovertrekk lot seg ikke gjennomføre. Opp- og avskallinger på altertavlers malerier ble konsolidert ved å påføre ny, flytende voks punktvis på skadene. Med varmeskje (ca 70⁰ C) ble voksen bearbeidet inn i malinglaget og hver enkel skade lagt ned. De største takformede oppskallingene lot seg ikke legge helt ned med varmeskje. Etterkonsolidering med lokalt press fra spatel ble i tillegg benyttet, uten at heller dette ga helt tilfredsstillende resultat (fig.16B). Oppskallingene har, uansett visuelt resultat, sikker forankring til underlaget. Overskudd av voks ble fjernet med white spirit.

Fig.16 A-B. Detalj fra midtmaleriet med lange, takformede oppskallinger.

A: Før konsolidering

B: Etter konsolidering

Konsolidering av opp- og avskallinger på rammeverket ble utført med MfK. Oppskallingene, som går gjennom flere lag med overmaling, var svært tykke og stive. Etter påføring og fjerning av overskudd lot vi konsolideringsmiddelet «hvile» i ca 5 minutter før oppskallingene ble lagt ned med varmeskje (ca 60⁰ C). Det ble i tillegg etterkonsolidert der en, ved å banke med fingernegl, hørte at det ikke var tilfredsstillende heft til underlaget. Pga omfattende skader på høyre vinge ble denne forsidesikret med japanpair, demontert og konsolideringen utført liggende på et bord.

Rensing

Malerienes overflater ble renses for støv og smuss med saliva. Dette ga liten renseeffekt ut over en økt grad av friskhet ved at en grå støvhinne ble fjernet (fig.17). Det ble likevel ansett som uaktuelt å renses malerifeltene ytterligere. Begrunnelsen for dette er at det tykke og svært tungt løselige voksovertrekket vil måtte fjernes for å komme til en eventuell mørknet ferniss under. Fjerning av Colophonium-holdig voks er, ut fra erfaring, svært vanskelig. Den sekundære voksen er ikke merkbart gulnet og maleriene har en akseptabel friskhet i fargene. Toppmaleri og gavlfelt ble, til tross for at disse ikke har blitt påført voks, også kun renses med saliva.

Rammeverket ble renset med 3% triammoniumsitratt og etterrenset med destillert vann (fig.18). Rensingen ga svakt fargetap på enkelte røde og grønne sekundære flater. Dette ble vurdert som akseptabelt da det ikke var synlig etter rensing av hele flatene. Stearinskvett ble fjernet mekanisk med skalpell og spatel i tillegg til bruk av White spirit.

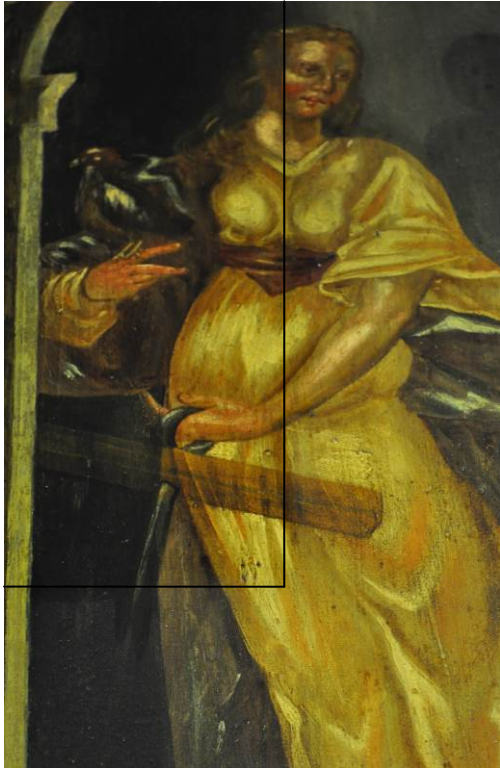

Fig.17. Høyre sidefelt «Fides» under støvreising.

Fig.18. Hoveddelens bjelkefelt under resning

Retusjering

Retusjering ble utført med pigmenter i harpiks på malerifeltene og på balsatrete i toppfeltet. På rammeverket ble gouachefarger benyttet, da disse ga en glans tilsvarende rammeverkets overflate.

Alle nye elementer ble påført Shellakk før retusjering.

Overflatebehandling

På hoveddelens malerier ble det eldre vokstrekkets overflateglans i liten grad endret av konsolidering eller påføring av White spirite for å fjerne voksoverskudd. Der det var synlig glansforskjell ble denne lokalt gjenopprettet med en myk pensel.

Ingen ny overflatebehandling er utført.

Videre tiltak

Klima

Klima i kirken er trolig hovedårsak til skadene på kirkens altertavle. Bevisst arbeid med å forbedre klimaforholdene i kirken er en forutsetning for at nye, tilsvarende skader ikke skal oppstå.

Det ble foretatt klimamålinger i kirken i perioden desember 2004 til november 2005. Evaluering av resultatene konkluderte med at klimaet ikke var alarmerende, men ytterpunktene gjennom året ble målt til 13% og 75% RF. Forbedringstiltak ble foreslått i brev til Eigersund kirkelige fellestråd 01.04.08.

Dagens kirkeverge virker bevisst på klimaproblematikk generelt og forholdene i Eigersund kirke spesielt.

Anbefaling: Jevnlig måling av fuktighet og temperatur. Tett oppfølging av ansvarlig person.

Stearinlys

Tallrike stearinsskvetter ble fjernet på hoveddelens malerifelter og nedre del av rammeverket under behandlingen. Det viste seg også at sot fra stearinlys var en vesentlig årsak til at altertavlen måtte renses.

Anbefaling: det bør brukes kvalitetslys som soter lite, høye alterlys bør unngås og lysene bør plasseres lengst mulig frem på alterbordet for å hindre sot og varmeskader på tavlen. for å hindre at lysene står og osrer og at stearinsskvetter unngås, bør det brukes en slukker som «kniper» flammen.

Støvtørring

Altertavlens rammeverk er ikke overflatebehandlet og er derfor svært sårbar med hensyn til berøring og støvtørring. Klut eller noen form for fuktighet må ikke brukes på overflaten av hverken malerier eller rammeverk.

Anbefaling: Forsiktig støvfjerning med syntetisk fjærkost (f.eks. «mr.magic») av tavlens overflate 1-2 ganger i året. All annen støvtørring eller berøring må utføres av malerikonservator.

Kontroll av tilstand

Altertavlens tilstand bør ettersees jevnlig av malerikonservator for å kontrollere konserveringstilstand.

Anbefaling: Malerikonservator tilkalles ca hvert femte år for ettersyn.

Stavanger 30.08.13

Anne Ytterdal
Malerikonservator

Litteratur

Erdmann, D. 1914. Kirker, farver og restaurering. Fortidsminneforeningens årbok . Oslo
Hansteen, W. 1940. AD. Komplettering av prekestolen i Eigersund kirke A 223. Upublisert. RAs arkiv

Hendriksen, U. 1922. *Ekersunds kirke» J.Nr. 0.815*. Upublisert. Kirkedepartementets arkiv.
Kloster, R. 1936. Stavangerrenessansen i Rogalands kirker. Stavanger Museums skrifter 4. Stavanger.

Rasmussen, A. H. (1993) *Våre kirker, Norsk kirkeleksikon*, Vanebo forlag: Oslo

Storsletten, O. (2008). *Kirker i Norge. Bind 5: Etter reformasjonen 1600-tallet*. ARFO: Oslo

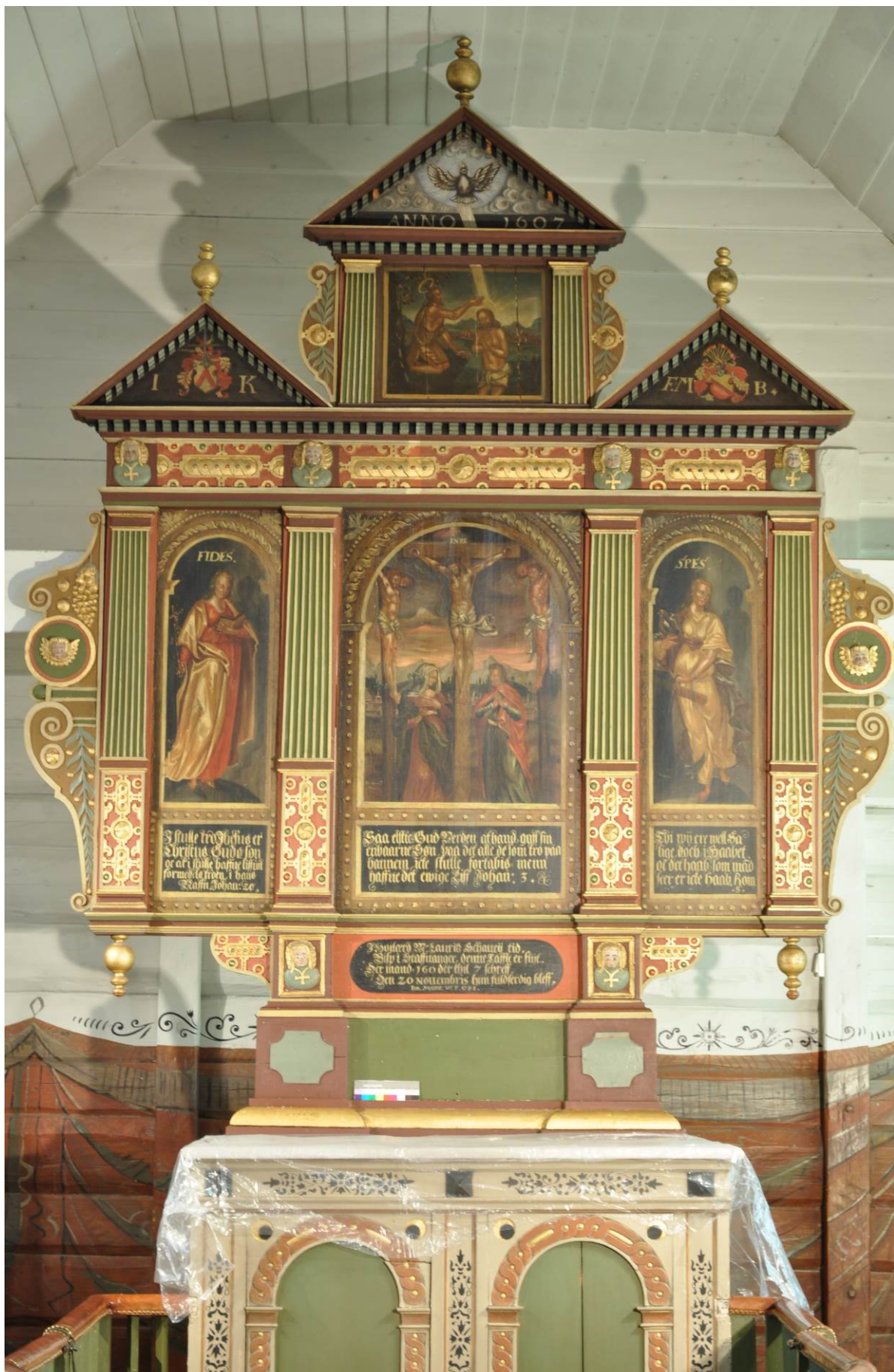

Fig.19. Hele tavlen før behandling

Fig.20. Hele tavlen etter behandling

A 223 EGRSUND KIRKE ALTERTAVLE

OVERSIKT OVER MATERIALER OG METODER BRUKT TIL BEHANDLINGEN

Tiltak	Område	Metode	Materialer/ løsning	Handelsnavn	Beskrivelse
Konsolidering malerifelt	Alle malerier og skriftfelt	punktvis påføring	Tilføring av mikrokrystallinsk voks	Shell mikrovoks, smeltepkt. 60°C	Tilført flytende voks med varmeskje ca 77°C
Konsolidering rammeverk	Hele rammeverket	Påført punktvis	Vannbasert akryl polymerdispersjon	MfK (Medium for Konsolidering)	Påført med pensel. Etterbehandlet med varmeskje ca 50°C
Rensing malerifelt	Alle malerier og skriftfelt	Våtrensing	Saliva	Saliva	Påført med bomullspinne
Rensing rammeverk	Hele rammeverket	våtrensing	3% tri-ammonium sitratt i destillert vann	Tri-Ammonium- citratt	Påført med bomulls-pinne. Etterrenset med destillert vann
Retusjering malerifelt	Alle malerier og skriftfelt	normalretusjer i lokal farge rett på underlaget	Pigmenter i Laropal A81 (urea-aldehyd harpiks) og wh. Spirit	Gamblin Artists Colours	Utført med spiss pensel
Retusjering rammeverk	Hele rammeverket	Punktvis inntoning av avskallinger rett på underlaget	Gouachefarger	Lucas Tempera Gouache	Utført med spiss pensel
Treverk Utbedring av sprekker	Toppmaleri, sekundær sokkel, budefelt alterbord	Innfelling i sprekker	Balsatre	Balsatre	Tilpasset og limt til ene siden med bein-lim
Treverk Løse deler	«Tenner», listdeler		Tenner: beinlim Listdeler: Polyvinylacetat	Harehudlim/vann Cascol tremim	Påført med pensel og herdet under press

FOTOLISTE - Arkeologisk museum i Stavanger

Oppdrag: EGRSUND KIRKE. BEHANDLING AV ALTERTAVLE				
Fotograf: A. Ytterdal / A. Rohmer			Sak nr:	Gard:
AmS ansv: A. Ytterdal			Gnr:	Bnr:
			Kommune	
AmS arkivnr	Bildernr	Dato	Fotograf	Motiv
				FØR BEHANDLING
	DSC 3535	03.05.13	AY	Kirkerommets interiør sett mot øst
	DSC 3114	09.04.13	«	Hele altertavlen
	DSC 2492	04.03.09	«	Tavlens toppdel
	DSC 3258	19.04.13		Detalj sprekk til høyre i tavlens toppdel
	DSC 2465	04.02.13	«	Toppdelens bakside med påskrudde labanker
	DSC 2494	04.03.09	«	Detalj konserveringstilstand «røver» i midtmaleri
	DSC 2496	«	«	Detalj konserveringstilstand rundt engel på høyre vinge
	DSC 3535	04.02.13	«	Detalj overflate med voks og stearin på nedre venstre hjørne av skriffelt under midtmaleri
	DSC 3464	24.04.13		Detalj tannslittlist under hovedfeltets gesims. Viser mønje (til høyre) og grønt (til venstre) under dagens grønne farge
	Snitt 4	14.05.13	«	Snitt i pålys av den rødbrune flaten rundt pilaster
	Snitt 4 UV	«	«	Samme snitt i ultrafiolett lys

Oppdrag: EGERSTUND KIRKE. BEHANDLING AV ALTERTAVLE						
Fotograf: A. Ytterdal / A. Rohmer			Sak nr:	Gard:	Gnr:	Bnr:
AmS ansv: A. Ytterdal			Kommune			
AmS arkivnr	Bildernr	Dato	Fotograf	Motiv		
				BEHANDLING		
	DSC 3211	17.04.13	AR	Detalj rundt engel på høyre vinge etter konsolidering		
	DSC 3224	18.04.13	AY	Detalj «røver» etter konsolidering		
	DSC 3314	22.04.13	«	Tavlens toppdel etter innfelling med balsatre. Toppgavl halvrenset		
	DSC 3149	16.04.13	AR	Høyre sidefelt «Fides» under rensing		
	DSC 3337	«	«	Detalj bjelkefelt under rensing		
	DSC 3327	22.04.13	AY	Tavlens toppgavl under rensing		
	DSC 3331	«	«	Detalj sprekk til høyre i tavlens toppdel etter innfelling med balsatre		
	DSC 3285	19.04.13	«	«Palett» på gesimslist over hovedfelt		
	DSC 3279	«	«	«Palett» på gesimslist over toppfelt		
	Snitt 6B	14.05.13	AY	Snitt i pålys fra rød farge på «paletten» på gesimslist over hovedfelt		
	Snitt 6B UV	«	«	Samme snitt i Ultrafiolett lys		
				ETTER BEHANDLING		
	DSC 3511	03.05.13	AY	Hele altertavlen etter behandling		